

Kérdéses szolidaritás – a segítői interakciók ambivalenciái a késő modern Magyarországon

Szerkesztői előszó

SIK DOMONKOS

Borúlátó korban élünk – az elmúlt évtizedek társadalomkritikai irodalmára tekintve, a küszöbön álló vagy már éppen zajló válságok széles spektruma tárul elénk. Legyen szó akár a globális kapitalizmus paradoxonjairól, a jóléti állam hanyatlásáról, a képviseleti demokrácia intézményeinek kiüresedéséről, a közös ügyek megvitatásának teret adó nyilvánosság beszűküléséről, az ökológiai válságról, klímakatasztrófáról vagy éppen a technikai fejlődés kockázatairól, a társadalmi szenvedés különböző formái egyre szélesebb rétegek számára válnak kézzelfogható valósággá. A személyesen, és – egyre inkább – a média közvetítésével megtapasztalt szenvedések különösen élesen vetik fel a másikért vállalt felelősség kérdéseit. Milyen szenvedések váltanak ki együttérzést? Kik érdemelnek segítséget? Kinek a feladata a segítségnyújtás? Milyen technikákkal lehet hatékonyan segíteni? Mik a segítségnyújtás nem szándékolt következményei? Vagy a másik oldalról: ki az, aki saját maga tekinthető felelősnek szenvedéséért; van-e, aki nem érdemli meg a segítségnyújtást; milyen feltételek mellett szabad hátat fordítani a szenvedőknek; szükség van-e szakértelemre a segítségben?

E kérdésekre minden kor kidolgozza a maga válaszait, melyek közös normákban, értékekben és azokra épülő intézményekben öltének testet. Összességében ezek jelölik ki a potenciális és a tényleges segítői helyzetek kereteit. Miközben a segítői interakciók a konkrét élethelyzetek szintjén enyhítik vagy éppen fokozzák a szenvedést (az eszközök hatékonyságától függően), egyúttal a segítségnyújtással kapcsolatos általános várakozási horizontot is megteremtik. A segítségnyújtás és -kapás különböző dimenziókból összeálló mintázatai együttesen kirajzolják, hogy mire lehet számítani, ha valaki bajba jut, illetve mik az egyéni felelősségvállalásra vonatkozó elvárások és kötelek. Az egyén megtapasztalja, hogy a segítés a rászoruló szükségleteihez vagy más szempontoz igazodik, hatékony vagy látszólagos, a résztvevők empátikusak vagy érzéketlenek, szakértők vagy laikusok, megbízhatók vagy kiszámíthatatlanok – egyúttal a társadalmat jellemző szolidaritási viszonyokról is képet alkot.

A korszak, amiben élünk – nevezzük akár késő- vagy posztmodernitásnak – nem csupán a küszöbön álló, vagy éppen zajló válságok, és a hozzájuk kapcsolódó túl-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésses szolidaritás

áradó szenvedéstartapaszlatok okán borúlátó. Ebben kitüntetett szerepe van annak is, hogy a szolidaritásra vonatkozó értékek és értelmezések is kiszámíthatatlanná váltak. Az a többé-kevésbé konszenzuális rend, ami a segítségi interakciókat sokáig meghatározta, megszűnni látszik. A modernizáció során a társadalmi segítségnyújtás közösségi formáit specializált szakértői intézmények váltották fel (pl. egészségügyi, szociális ellátás), melyeket – elsősorban – az állam finanszíroz és szabályoz, a társadalombiztosítási rendszeren keresztül. Ezen intézményekben, valamint a működésüket meghatározó, tágabb társadalmi térben lezajló változások következtében azonban a segítség modern formái egyre inkább kérdéssé váltak. Az esetlegesként megtapasztalt segítségi interakciók sorozatában az érdemességre és felelősségre vonatkozó közös értelmezések bizonytalanok, ami végső soron aláássa a szolidaritási hálóak alapjait. Ezek hiányában a segítségi interakciók hatékonysága lecsökken: alaptapasztalattá válik, hogy mindazok a társadalmi szenvedések, melyeket a szolidaritási hálózatok hivatottak enyhíteni, kevésbé vagy egyáltalán nincsenek kezelve.

Az összegyűjtött tanulmányok alapjául szolgáló kutatás kiindulópontját e diagnózisok alkotják. Miközben a mediatizált szenvedéstartapaszlatok egyre szélesebb közönséghez jutnak el, az azokat kezelni hivatott szolidaritási mechanizmusok egyre kevésbé képesek megoldással szolgálni. A különböző modernizációs zavarokra visszavezethető szenvedések mellett így válik alaptapasztalattá a velük szembeni kollektív tehetetlenség élménye. A segítséget remélnők és az – akár professzionális, akár civil, akár hétköznapi keretek között – segíteni próbálók számára mindez eltérő következményekkel jár. Előbbiek esetében a kiábrándultság és reményvesztettség, utóbbiaknál a túlterheltség és hiábavalóság érzései kapcsolódnak a szolidaritási hálózatok zavaraihoz és kudarcaihoz. Könnyen belátható, hogy e tapasztalatokra leginkább negatív várakozási horizontok épülnek rá: ahogy baj esetén elérhetetlen az érdemi segítség, továbbá a segítségre tett kísérletek hiábavalónak bizonyulnak, úgy épülnek le fokozatosan a segítségi interakciók. Végső soron egy negatív spirálpályája rajzolódik ki, melynek végpontján szertefoszlott szolidaritási hálózatok, és dezintegráció társulások találhatók.

Ebben a helyzetben a szociológiai reflexióra kiemelt szerep hárul. Annak eszközeivel vázolhatóak fel egyrészt azon általános történeti dinamikák, melyek napjaink válságaiért felelősek, másrészt azok a hétköznapi koordinációs zavarok, melyek megakasztják a segítségi interakciókat. Noha korunk válságai összetett okokra vezethetők vissza, egyikük kezelése sem képzelhető el a szolidaritási hálózatok újraépítése nélkül. Ehhez mindenekelőtt azoknak a kiskló segítségi interakciónak a megértésére van szükség, melyek a kollektív tehetetlenségért felelősek. A szolidaritás szempontjából releváns helyzetek mikro és makroszintű alkotóelemeit szétszálazva, mind a segítők, mind pedig a segítettek számára hozzáférhetővé válnak azok az általános összefüggések, melyek az interakció zavaraiért vagy kudarcáért felelősek. E felismerések teszik lehetővé olyan cselekvési alternatívák kidolgozását, melyek egyrészt nem fogadják el öntudatlanul a kényszerpályákat fenntartó strukturális

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

viszonyokat. Másrészt nem válnak foglyaivá azoknak a rutinszerű beidegződéseknek sem, melyek az interakciókat kölcsönös félreértésekkel és vakfoltokkal terhelik meg. Csakis az ilyen értelemben reflektív segítségi interakciókban jöhetnek létre azok az új tapasztalatok, melyek a szolidaritási hálót képesek lehetnek megerősíteni, és egyúttal perspektívát kínálni a késő modernitás válságainak kezeléséhez is.

Kutatásunk ehhez a szociológiai reflexióhoz kínál szempontokat. Az itt közzétett tanulmányokban arra törekedtünk, hogy a szolidaritást formáló mechanizmusokat a segítségi interakciók legtágabb készletéből kiindulva térképezzük fel. E körbe nem csupán azok a helyzetek tartoznak bele, melyeket a segítői szerepben lévők annak minősítenek, hanem adott esetben azok a meg nem valósult aktusok is, melyeket rászorulóli pozícióból hiányként élnek meg. A segítségi interakciók körének ily módon történő kitágítását a mélyükben meghúzódó hatalmi aszimmetria figyelembevétele indokolta. Minthogy az olyan kérdések meghatározása, mint amilyen az érdemesség vagy a felelősség, egymással konfliktusban lévő érdekek függvénye is, ezért a hatalmi viszonyok soha nem külsődlegesek a szolidaritás szempontjából. A segítségi interakciók eleve az egyenlőtlenségi struktúrákra épülnek rá, így elemzésük magában kell foglalja a hatalmi dimenzióra történő reflexiót is. Ahhoz, hogy vizsgálódásaink horizontját ne szűkítsük a segítőik vagy a segítettek perspektívájára, mindazokat a helyzeteket figyelembe vettük, melyeket bármely fél hatékonynak, félresikerültnek vagy éppen hiányzónak minősített.

Egy ilyen célkitűzéshez elsősorban rugalmasabb, kvalitatív módszerek illettek. Előzetes meghatározás helyett, a különböző terepeken folytatott kutatásaink során hagytuk, hogy magukból a segítségi helyzetekből derüljön ki, annak kik a főszereplők. Interjúk, fókuszcsoporthoz és tartalomelemzés segítségével az ő perspektívájukat igyekeztük először külön-külön rekonstruálni. A segítségi helyzetekre vonatkozó párhuzamos értelmezéseket második lépésben egymásra vetítettük. Ily módon láthatóvá váltak az érdemességre és felelősségre vonatkozó, többnyire eltérő elképzelések. A segítségi helyzetekben ezek lépnek interakcióba egymással, ami egyaránt magában rejt a megértés, félreértés, küzdelmek, alávetés, kritika vagy éppen különválás lehetőségét. A szolidaritás általános mintázataira a segítségi interakciók ideáltipikus mechanizmusainak feltérképezése alapján következtettünk – a megtapasztalt sikerek, kudarcok, félreértések és beidegződések egyúttal a szolidaritási hálókat is formálják. A megértési folyamat harmadik komponensét a konkrét empirikus megfigyelések mellett a történeti és strukturális kontextus alkotja: nem csupán az egyedi esetek megértése, de az azokon túlmutató, általános következtetések levonása is ezek tükrében történik.

Kutatásunk ilyenformán a klasszikus megértő szociológiát ötvözi, a tudásszociológia és a hálózatelméletek által javasolt módszertani szempontokkal. Kiindulási pontunk a segítségi interakciók szövedéke volt, melyen belüli perspektívákat külön-külön és egymás vonatkozásában is értelmeztük, ily módon alapozva meg a szolidaritás tágabb játéktérére vonatkozó következtetéseket. E módszertani döntéseket a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

szűkebb szakmai szempontok mellett általánosabb indokok is alátámasztják. Kutatásunk „megismerés-érdeke” ugyanis nem pusztán a tudományos oksági megértés reményén alapul, hanem egyúttal az emancipáció szempontjain is. Tanulmányaink abban az értelemben „közsociológiai” szándékkal íródtak, hogy az elbizonytalanodott vagy éppen reménybeli segítők, valamint a csalódott vagy éppen kétségbeesett rászorulóknak számára is szempontokat kínáljanak. Az egyes terepeken azonosított – működő és félrecsúszó – szolidaritási mechanizmusok elemzésétől azt várjuk, hogy hozzájárulnak a segítségi interakciókra irányuló közös reflexióhoz és ezáltal a cselekvők számára is elősegítik az esetleges korlátok és diszfunkcionális beidegződések meghaladását. A tanulmányokban kísérletet teszünk általánosabb következtetések levonására: választ keresünk az olyan gyakorlati kérdésekre is, hogy az érdemesség és felelősség hallgatólagos felfogásainak és végső soron a segítségi interakciónak milyen alternatívái kínálkoznak.

Noha kutatásunkban igyekeztünk változatos terepeket lefedni, nem törekedtünk sem statisztikai reprezentativitásra, sem pedig elméleti értelemben vett teljességre. Ehelyett olyan témacsoportokat kerestünk, melyek a modernizációs válságok és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi szenvedéstapasztalatok csomópontjaiban állnak. Ahhoz, hogy a hazai szolidaritási viszonyokról átfogó képet alkothassunk, egy képzeletbeli skála két végpontját próbáltuk megragadni. E célból, egyrészt a szolidaritás egy olyan célcsoportját választottuk ki, melynek érdemességével kapcsolatban nem merül fel kétség, így feltételezhető az is, hogy a segítségi interakciók esetlegességeinek kezelésére maximálisan erőfeszítést tesz a szolidaritási háló minden szereplője. E célcsoportot a gyermekek alkotják: minthogy értük eleve a társadalom hivatott felelősséget vállalni, így esetükben nem annyira a segítségnyújtás kötelme, sokkal inkább annak helyes keretei kérdésesek. Az empirikus elemzések első tartalmi egységében olyan szolidaritási hálókat vizsgálunk, melyek a biológiai családjából kikerülő gyermek köré szerveződnek (Rácz Andrea elemzése). E sajátos kihívások áttekintése lehetőséget kínál arra is, hogy általánosságban bemutassuk azokat a buktatókat, melyek az érdemesség konszenzuális bázisa esetén is megakaszthatják a segítségi interakciókat.

Az empirikus elemzések második tartalmi egységében ezzel szemben olyan célcsoportokat választottunk, melyekről a korábbi kutatások fényében feltételezhető, hogy érdemességük maga is kérdéses. Esetükben arra voltunk kíváncsiak, hogy a segítségi interakcióra milyen hatással van e szimbolikus hátrány. A választott célcsoportok különböző stigmák és előítéletek által terheltek: szenvedélybetegek (Szécsi Judit későbbiekben megjelenő elemzése). Esetükben arra kerestünk választ, hogy a gyermekekre irányuló szolidaritáshoz képest milyen szereplők vesznek részt a segítségben, a kontingenciák milyen mintázata figyelhető meg, és milyen alternatív eszközöket vetnek be a felek az esetlegességek kezelése érdekében. Egy ilyen összevetésből kiderül, hogy az érdemesség-érdemtelenség szimbolikus egyenlőtlenségei miként hatnak a segítségi interakciók lehetőségére: mit ígér és végül mit nyújt a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésez szolidaritás

társadalom azoknak, akiket konszenzuálisan segíteni próbál, és mi jut azoknak, akik a szolidaritás hálók peremén vannak?

E két ideáltipikus strukturális pozíció elemzését továbbá kiegészítette egy kivételes válsághelyzet, a kutatás éve alatt berobbanó koronavírusjárvány (Sik Domonkos elemzése). Ez nem csupán az egészségügyi, gazdasági és politikai rendszert állította váratlan kihívások elé, hanem a szolidaritási hálókat is. A járvány hullámaiban kivételes élességgel vetődtek fel az érdemességre és felelősségre vonatkozó kérdések: mely társadalmi csoportok válnak áldozattá; kinek a feladata a megnövekedett terhek felvállalása? Az ehhez hasonló kérdéseket a járvány hatásait enyhíteni próbáló segítő interakciók (vagy épp azok hiánya) gyakorlati szinten válaszolták meg. Míg az elismert és elismeréshiányos társadalmi csoportokra irányuló segítő interakciók összevetése a szolidaritási mechanizmusok ideáltipikus spektrumának felvázolását tette lehetővé, addig a járványhelyzet természetes kísérletként volt felfogható. Lehetőséget teremtett egyazon globális kihívás különböző pozíciókra gyakorolt hatásának vizsgálatára, és egyúttal a válaszreakciók által élesebben kirajzolódó szolidaritási „mező” feltérképezésére.

A kutatás további eredményeit bemutató tanulmányok:

Rácz A.–Sik D. (2021): A késő modern gyermekvédelmi rendszer repedései és fogózkodói – egy esettanulmány tanulságai. *Esély* 2021/3.

Sik D. (2020b): Szolidaritási paradoxonok hálójában – a segítségnyújtás morális ellentmondásaitól az ellátórendszerek diszfunkciójáig. *Metszetek* 2020/2.

Sik D. – Nyilas M. – Rácz A. – Szécsi J. – Takács E. – Zakariás I.: Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítő interakciók vizsgálatához. *Esély* 2019/4. és 2020/1.

Sik D. – Zakariás I. (2021a): A szolidaritási mező – járvány idején. *socio.hu* 2021/1.

Sik D. – Zakariás I. (2021b): Járvány és válság – rászorultsági és segítő viszonyok a COVID 2019 első hulláma idején. *Regio* 2021/2.

Takács E. (2021a): „Ha nincs támogató környezet...” Kismamák lehetőségtere a szolidaritás kontextusában, *socio.hu* 2021/4.

Takács F. (2021): Gyűlölet-bűncselekmények és a szolidaritás formái a mai Magyarországon. *socio.hu* 2021/4.

Zakariás I. (2022): Disciplined care and processes of kinning in Hungarian co-ethnic philanthropy. *Voluntas* 34.

A tanulmányok alapjául szolgáló kutatás az NKFI „Szolidaritás a késő modernitásban” c. projektje keretében valósult meg (kutatási azonosító: FK – 129138), A kutatás intézményi háttérét az ELTE-TÁTK, valamint az ELKH-TK-KI biztosította.